

Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü
Marmara University, Faculty of Theology, Department of Islamic History and Arts
&
İslâm Konferansı Teşkilatı, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA)
Organisation of Islamic Conference, Research Centre for Islamic History, Art and Culture

İSLAM MEDENİYETİNDE BAĞDAT (MEDİNETÜ'S-SELÂM) ULUSLARARASI SEMPOZYUM

INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON
BAGHDAD (MADINAT al-SALAM) IN THE ISLAMIC CIVILIZATION

المؤتمر الدولي بغداد (مدينة السلام) في الحضارة الإسلامية

7-9 Kasım / November 2008
Bağlarbaşı Kültür Merkezi
Üsküdar- İSTANBUL
TÜRKİYE

PROGRAM

Umraniye Belediyesi'nin katkılarıyla
Sponsored by Umraniye Municipality

BAĞDAT FELSEFE MEKTEBİ

*Prof. Dr. Mehmet BAYRAKDAR**

Dâru's-Selâm adıyla dünyanın sulhu için kurulan Bağdat, bugün ateşin merkezidir. Demokrasi için girilen Bağdat'ta bugün terörökrazi var. Moğol istilasıyla tarihte, Bağdat'ın nehirlerinden kan ve mürekkep aktığı söylenirdi. Anlaşılan tarih, ne yazık ki insanı insan edememiştir. Bugün tarih aynıyla tekrar etmektedir. Değişen tek şey ise ateşli silahlarla Bağdat'ın tarihinin ateş ve duman olarak havaya karışıyor olmasıdır. "Bir damla petrol bir varil kandan daha değerlidir" diyen Chirchill'in torunları, Beytü'l-Hikmesi ile insanlığın maddî ve manevî tarihini ve mirasını diriltmiş olan Bağdat'a bugün ihanet ediyorlar; sanki, "ilk Hıristiyan atalarımızın putperest düşünce diye yasakladıkları Greko-Roman düşüncesini niçin yaşattın" diyerek, bugün Bağdat'tan öç alıyorlar. Bağdat'ta parlayan bilim güneşi, sadece Müslüman dünyayı aydınlatmadı; Batı'yı da karanlık çağından çıkardı. Bağdat'tan önce Yahudiliğin binlerce yıllık, Hıristiyanlığın yediyüz yıllık tarihi vardı. Önceden putperest olup sonra Yahudi veya Hıristiyan olan üç beş bilgini çıkarırsanız bu iki dinde, doğuştan Hıristiyan ve Yahudi olarak kaç filozof, kaç matematikçi yetişmiştir diye sorarsanız, tarihin vereceği cevap sıfırdır. Bilimi ve hikmeti sadece kutsal kitap yorumu sanan o iki dinin insanları, özellikle Hıristiyan otoriteler, Bağdat'ta üretilen bilim ve felsefeyi Latince'ye çevirtmeye ön ayak olmalarına rağmen, Bağdat'ın güneşinin akılları ve tabiatı aydınlatmasından da rahatsız oldular. Bugün Bağdat'ta yapılanların benzerini skolastik devirden itibaren bizzat Avrupa'nın şehirlerinde yaptılar. Engizisyonlarda giyotinle yüzlerce kişi can verdi. Söz gelimi Siger de Braband, İbn Rüşdçüsün denerek öldürüldü; Michael Servitus, İbn Nefs'i tekrarlayarak kanın dolaşımından bahsedince Cenevre şehrinde aleme ibret olsun diye demir kafesin içinde diri diri yakıldı;

* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Kopernik ve Galile dünya yuvarlaktır dedikleri için mahkum edildi. Şimdi de, Fenikelilerin karanlık ülke olarak görüp karanlık anlamında “Avrupa” ismini verdikleri bu yer, adeta bizi niçin bilim güneşiyle aydınlattın dercesine Bağdat’ı cehenneme çevirdiler. Saddam terörist olarak gitti; artık sulh gelsin! Masmum yavruların ve ihtiyarların gözyaşı dinsin. Sulh ile yazılan tarih tarihtir; kanla yazılan tarih, yine kandır.

Abbasi halifesi Ebu Ca’fer el-Masûr’un 30 Temmuz 762 yılında Bağdat’ı başkent yapması, siyaset açısından olduğu kadar özellikle de bilim ve düşünce açısından tarihte yeni bir sayfanın açılışı oldu. Tabii ki Bağdat’ı Bağdat yapan, taşı ve toprağı değil, ilk Abbasi halifelerinin bilim ve eğitim siyasetiydi. İşte bunun içindir ki Mekke, Basra, Küfe, Cündişapur, Harran, Antalya, İskenderun gibi önceki bilim merkezlerindeki sadece Müslüman bilim adamları değil, diğer dinlere mensup bilim adamları da, ya kendi istekleriyle ya da Abbasi halifelerinin davetiyle Bağdat’a geliyorlardı.

Mansur’un sarayda açtığı zengin kütüphane Hizânetü’l-Hikme ve daha sonra Me’mûn’un 830 yılında açtığı Beytü’l-Hikme ve Rasathâne, Emevilerin son devrinde başlayan bilim ve düşünce hareketine yeni bir hız kazandırdı. Özellikle Beytü’l-Hikme’nin açılması, Emevilerden Halîd bin Yezîd bin Mu’aviye’nin (öl. 85/714) şahsî merakıyla başlattığı yabancı dillerden Arapça’ya tercüme hareketini yeniden canlandırdı. Me’mûn’un bir devlet siyaseti haline getirdiği ve Beytü’l-Hikme aracılığıyla yürüttüğü tercüme faaliyeti, özellikle felsefi ilimler denen matematikten mantığa, metafizikten fiziğe, astronomiden musikiye çeşitli felsefi ve bilimsel mekteplerin ve akımların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Konumuz gereği biz burada, felsefenin dar anlamıyla Bağdat felsefe mektebi üzerinde duracağız. Bu mektebi, içerisindeki farklı felsefe akımları açısından birkaç alt mektebe ayırarak sadece tarihi açıdan kısaca tanıtmak istiyoruz.

1. Meşşâiyye

Kelime anlamıyla “yürüyücülük”, ıstılah olarak “Aristoculuk” demek olan Meşşâiyye, Bağdat’ta ilk oluşan felsefe mektebinin en önemlisi ve en yaygınıdır. Bu felsefenin ilk önemli temsilcisi el-Kindî’dir (796-866). Bilindiği gibi Beytü’l-Hikme’nin ilk müdürüdür. Küfe’de yetişen el-Kindî, felsefi bilimlerde iyi yetişmiş birisi olmalı ki, Mem’ûn’un onu Beytü’l-Hikme’ye ilk müdür olarak atamıştır. İslam dünyasının çeşitli yerlerinden Bağdat’a gelerek el-Kindî’nin öğrencisi olan bilginler vardır. Bunların en ünlüleri Ahmed İbn Tayyib es-Serahsî (833-898) Ebû Ma’ser el-Belhî (850-970) ve Ebû Zeyd el-Belhî (850-934)’dir. El-Kindî ve bu öğrencileri, birinci kuşak Meşşâiği teşkil ve temsil ederler.

İkinci kuşağı ünlü filozofumuz el-Fârâbî (870-950) ve onun öğrencileri teşkil eder. El-Fârâbî de bizzat Bağdat'a gelerek orada Müslüman, Sâbiî ve Hıristiyan bilginlerden felsefe ve mantık öğrenmiştir. O da filozof olarak Bağdat'ta yetişmiştir. El-Fârâbî ve onun yakın öğrencilerinden Yâkubî olan Ebû Zekeriya Yahyâ bin Adî, Ebû Süleyman es-Sicistânî, Tevhidî, İbn Miskeveyh gibi filozoflar ve bilginler de ikinci kuşak Meşşâilerdir.

Doğrudan Bağdat'a felsefe ve bilim eğitimi için gelmemekle birlikte özellikle Fârâbî'den etkilenen başta İbn Sinâ, İbn Bâcce, Nasıruddin et-Tûsî ile nihayet İbn Rüşd gibi filozoflar da üçüncü kuşak Meşşâilerdir.

Bu üç kuşak Meşşâiler içerisinde, kelimenin tam anlamıyla Meşşâî hiç şüphesiz İbn Rüşd'tür. Bilindiği gibi neredeyse bütün ilim hayatını Aristo'nun eserlerini şerh etmeye adanmıştır. Aristo'nun her bir eseri için Büyük, Orta ve Küçük olmak üzere üç çeşit şerh yazmıştır. Bazı felsefe tarihçilerine göre, İslâm ve Batı dünyasında bugüne kadar gerçek ve tek bir Aristocu varsa, o da İbn Rüşd'tür.

Zaman zaman bazı çağdaş düşünce tarihçileri, "İslâm Eflatunculuğu" veya "İslâm Yeni Eflatunculuğu" adı altında bir felsefe mektebinden bahsediyorlar ise de, ister Bağdat'ta veya isterse başka bir şehirde ortaya çıkmış ve tarihte bu isimlerle anılmış müstakil bir mektep söz konusu değildir. İslâm felsefesi söz konusu olduğunda Eflatunculuk ve Yeni Eflatunculuk, Meşşâilikten ayrı bir mektep değildir. Söz gelimi el-Fârâbî gibi Müslüman Yeni Eflatuncular olarak bahsedilen filozoflar Meşşâilerdir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi İslâm felsefesinde, İbn Rüşd'ü ayrı tutarsak ne saf bir Aristocu, ne de saf bir Eflatuncu veya Plotinusçu filozof bulabiliriz. Meşşâiler Aristo yanında Eflatun'dan ve Plotinus'tan da etkiler taşırlar.

Bilindiği gibi, İslâm'dan çok önce Helenistik devirde hem Aristo şarihleri hem de Eflâtun şarihleri bu iki filozofun düşüncelerini birbiriyle şerh ederek uzlaştırmaya çalışmışlardır. Nitekim bu geleneğe uyarak el-Fârâbî de, meşhur eseri *Kitâbu'l-Cem*'de söz konusu iki filozofun felsefelerinin sonuçta aynı olduğunu savunmuştur. İşte bu anlayışın etkisiyle olmalıdır ki, İslâm felsefesinde ne belirgin bir Aristoculuk ne de Eflatunculuk ortaya çıkmıştır.

Bu durumda haklı olarak insanlar şu soruyu sorabilirler: Meşşâiler, Eflâtun ve Plotinus etkisi de taşıdıklarına göre niçin geçmişte Aristocu olarak nitelenmişler de Eflatuncu olarak nitelenmemişlerdir?

Bize göre bunun cevabı, ilim veya araç olarak kabul edilen mantığın Meşşâilerdeki konumu ile açıklanabilir. O devirlerde olsun bugün olsun mantık deyince Aristo akla gelir. Tarihte İslâm'ın özellikle 2. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki dini tartışmalarda, o gün-

kü sınırlı bilgilerle de olsa gayrimüslimler Aristo mantığını kullandıkları için, Müslümanlar da Aristo mantığına merak salmışlardır. El-Kindî ve el-Fârâbî ile Aristo mantığı üzerine çalışmalar yoğunlaşmıştır. Özellikle el-Fârâbî Aristo mantığını sistemleştirmiş ve mantık hakkında çok değerli çalışmalar yapmıştır. Bu yüzden de zaten kendisine “el-Muallimü’s-Sânî” denilmiştir. İşte Meşşâilerin Aristo mantığına çok önem vermeleri; mantığı bazen bir alet ve bazen de İbn Sinâ’da olduğu gibi bir ilim olarak kullanmaları ve dolayısıyla her Meşşâinin önce mantıkçı olması ve mantığı tedvin edenin Aristo olması sebebiyle Meşşâiler, Meşşâî olarak anılmıştır.

Bilindiği gibi Meşşâiliğin en önemli özelliği akılcı olmalarıdır. Meşşâiler, akılcılığı sadece Aristo mantığından değil, ilk Meşşâilerin yetiştiği Bağdat’ın kelâmî ve dinî ortamından almışlardır. Zira Abbasilerin ilk devrinde akılcı olarak nitelenen kelâm akımı Mu’teziliktir. Mu’tezile devirlerinin gereği olarak akılcı olmak zorundaydılar; çünkü o günlerde gayrimüslimlerle din konusundaki tartışmalar bunu gerektiriyordu. Ne Mu’tezilenin akılcılığını ne de filozofların akılcılığını İslâm dışılık ve İslâm’ı dışlayan ve karşı olan bir hareket olarak görmemek gerekir.

2. Ansiklopedicilik

Bağdat merkezli bir felsefe akımı da, ansiklopedicilik olarak adlandırabileceğimiz İhvânü’s-Sefâ ve Hullânü’l-Vefâ olarak bilinen ansiklopedist bilginlerin hareketidir. “Temizlik Kardeşleri ve Vefâ’nın Dostları” topluluğu demek olan İhvânü’s-Sefâ, üyelerini hâlâ tam olarak bilemediğimiz gizli ve gizemli bir felsefe cemiyetidir. Genel olarak Basra’da 10. yüzyılda kurulduğu kabul edilen cemiyetin, Bağdat’ta da faaliyetleri olduğu veya bir Bağdat kolunun olduğu da bilinmektedir.¹ Bu açıdan bir yönüyle İhvânü’s-Sefâ Bağdat felsefe mektebine dahil edilebilir. İhvânü’s-Sefâ’nın bize ulaşan iki eseri vardır. Birincisi, devirlere göre tam bir felsefe ve felsefi ilimler ansiklopedisi olan er-Resâ’il’dir. Bu eser, belki de düşünce tarihinde yazılan ilk felsefe ansiklopedisidir. İkincisi, er-Risâletü’l-Câmî’ a’dır. Bu ikinci eserin isminin de çağrıştırdığı gibi İhvânü’s-Sefâ felsefesi bir eklektik felsefedir; Fisagorculuktan Hermesçiliğe, Aristoculuktan Yeni-Eflatunculuğa o gün bilinen bütün felsefi düşüncelerin belirli bir anlayışa göre mezcedilmesidir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, İhvânü’s-Sefâ’nın oldukça özgün düşünceleri de vardır. İhvânü’s-Sefâ’nın özellikle İsmâiliğe ve bazı tasavvufi akımlara büyük tesirleri vardır. Risâlelerinin, İbn Sinâ’nın felsefe ansiklopedisi olarak değerlendirilebilecek olan “eş-Şifâ” adlı

¹ Marquet (L.): “Ikhvân al-Safâ”, E.I., c. III; Hungerford (E.): “The Arabian Busters of Purity”, Endover Review, Boston, 1889, s. 495.

eserinin yazım tarzına şeklen kaynaklık etmiş olabileceği söylenebilir. Burada yanlış anlaşılma olmaması için bir noktayı belirtmeliyiz. İhvânu's-Sefâ'yı ansiklopedistler olarak nitelerken, bilim, felsefe ve sanatı ansiklopedik eser halinde sunan 18. yüzyıl Fransız ansiklopedistleri gibi aynı zihniyete sahip olduklarını söylemek istemedik. Fransız ansiklopedistleri seküler bir zihniyete sahiptirler; İhvânu's-Sefâ için bu söylenemez: Benzerlik sadece ansiklopedik türde eser yazımındadır. İhvânu's-Sefâ'nın felsefesi bir bütün olarak irfânî veya rûhânî felsefe olarak görülebilir.

3. Hermesçilik

Bilindiği gibi Mezopotamya'da ortaya çıkan, sonra Mısır ve Yunanistan'a yayılan Hermesçilik en kadim düşünce akımlarından birisidir. Müslümanların Hz. İdris olarak kabul ettikleri Hermes'in düşünceleri, hiç şüphesiz zamanla Orta-Doğu'da ortaya çıkmış çeşitli batınî (ezoterik), sıhrî ve gizemli (okült) düşüncelerle karışmıştır. Hermetik düşünce, İslâm'ın ortaya çıktığı ve yayıldığı dönemlerde özellikle Harran bölgesindeki Sabîiler arasında yaygındı. Bazı Müslüman bilginler Hermetik düşünceden Beytül-Hikme'nin kurulmasından önce etkilenmişlerdi. Ancak özellikle Beytül-Hikme'nin açılışından sonra, başta Sâbit İbn Kurra (ö. 910) gibi bazı Harranlı Sâbîi bilginlerin Bağdat'a gelmesi ve onların ilmî faaliyetleriyle Bağdat hermetik düşüncenin yeniden doğuş mekanı olmuştur. Bağdat'ın bu şekilde Hermetik düşüncenin merkezi haline gelmesiyle İbn Sinâ gibi Meşşâiler, Suhreverdi ve diğer işrâkiler de dahil bir çok bilgin ve özellikle de mutasavvıflar farklı şekillerde bu düşünceden etkilenmişlerdir.

4- Kelâmî Felsefe Akımı

Gazâlî için söylenen, "kelâma felsefeyi sokan; tasavvufa kelâmı sokan bilgidir" gibi yargılar büyük ölçüde doğrudur. Gazâlî, gerek Bağdat'taki eğitimi ve gerekse Nizâmiye medresesinde hocalığı sırasında ister istemez Bağdat'ın bilimsel ve kültürel ortamını teneffüs etmiştir. Bu ortamın Gazâlî'nin fikir hayatında önemli bir yeri vardır. Gazâlî, bilindiği gibi Aristo felsefesini reddeder derece tenkit etmesine rağmen, gerek tenkitlerinde ve gerekse *Tehâfü'l-Felâsife* adlı eserinde görüldüğü gibi Meşşâi Aristoculuğuna karşı verdiği cevaplarında büyük bir filozof olarak görünmektedir: Gerçekten onun felsefi düşüncelerinde de kelâm önemli bir taban teşkil eder. İşte biz bu nedenle Gazâlî düşüncesini "Kelâmî Felsefe" olarak niteleyerek, onu da Bağdat felsefe mektebinin bir akımı olarak görüyoruz. Gazâlî'nin bu kelâmî felsefesi, kendinden sonraki başta müteahhirin denen kelâmcılar ile sûfilere büyük etki etmiştir.

Gâzâlî'nin kelâmî felsefesine, bir bütün olarak değerlendirildiğinde bir çeşit idealizm olarak bakılabilir. Hatta günümüz felsefe disiplinleri açısından bu felsefe, bir "İslâm din felsefesi" olarak da nitelendirilebilir.

Buraya kadar Bağdat felsefe mektebinin önem arz eden akımlarıyla ilgili tarihi açıdan bir tanıtım yapmaya çalıştık. Doktriner ve düşünsel anlamda her bir akımın felsefesini ele almak burada her açıdan imkansızdır. Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz:

Medine, Basra, Kûfe ve Şâm'dan sonra Bağdat, özellikle felsefe ve doğa bilimleri ve hatta teknoloji açısından İslâm dünyasının en önemli merkezidir. İslâm dünyasının düşünsel hayatının bugünlerinde bile Bağdat'ın etkisi vardır. Sözümlüğün başında da belirttiğimiz gibi, Bağdat sadece İslâm dünyası için önemli olmamıştır; Batı dünyası için de önemli olmuştur. Zira Bağdat'ta üretilen felsefenin ve bilimin 10. yüzyıldan itibaren Batı'ya aktarılmaya başlanmasıyla Batı, "karanlık"tan kurtulma imkanı bulabilmiştir. Hatta diyebiliriz ki, bugünkü modern Batı Felsefesi, söz konusu yüzyılda başlayan çevrilere dayandığı için varlığını Bağdat'a borçludur.